

Gerard van Roon, *Macht en gewoonte in het Delftse stadsbestuur (1672-1702)* (Dissertatie Universiteit Leiden 2014; Delft: Eburon, 2014, 432 pp., ISBN 978 90 5972 816 5).

Voor archiefvorschers heb ik een zwak, en dus ook voor Gerard van Roon. Van Roons liefde voor het ‘handwerk’, en voor het tijdvak waarin zich zijn onderzoek naar het Delftse stadsbestuur afspeelt, komt haast op elke bladzijde van zijn proefschrift tot uitdrukking. Daarin schuilt natuurlijk ook een gevaar. Alvorens dit te verduidelijken, richt ik de aandacht eerst op de inhoud van het boek.

Het stadsbestuur van Delft bestond ten tijde van de Republiek uit drie bestuurscolleges: de heren van de wet (of magistraat, bestaande uit schout, burgemeesters, schepenen, pensionaris en secretarissen), burgemeesters (4) en de veertigraad. Een structuur die we, met nuanceverschillen, ook terugvinden in de andere Hollandse steden. Van Roon kiest ervoor de periode 1672-1702 te bestuderen, het tijdvak van stadhouder-(en later ook)koning Willem III. Zijn doel is het blootleggen van de werkwijze van de drie colleges op een zeer praktisch niveau. Daartoe bestudeerde hij hun resoluties – van de heren van de wet vanwege de omvang in vijf steekproefjaren, van de burgemeesters in 22 van de 31 jaar – en particuliere notulen, stadsrekeningen, keurboeken, correspondentie, eed- en benoemingsregisters en enkele contemporaine beschrijvingen van het stadsbestuur. Terecht stelt Van Roon dat dergelijk onderzoek nog weinig ondernomen is. De bestaande literatuur over stadsbesturen tijdens de Republiek richt zich veelal op de relatie met de stedelijke samenleving of op prosopografisch onderzoek naar de bestuurders.

Op grond van zijn onderzoek komt Van Roon tot een afbakening van de werkterreinen van de drie colleges: de heren van de wet zorgden voor wetgeving en handhaving van wetten en regels, de burgemeesters beheerden de stedelijke bezittingen en financiën, en de veertigraad verdeelde bestuursfuncties en nam besluiten over belangrijke zaken voor de stad. Zoals in andere Hollandse steden vervulden de burgemeesters een spilfunctie, omdat zij van alle drie de colleges deel uitmaakten. Delft zou zelfs samen met Amsterdam de stad zijn geweest waar de macht van de burgemeesters het grootst was, volgens de Delftse veertigraad Pieter Halling. Van Roon concludeert dat de zeggenschap van de Delftse burgemeesters in het onderzochte tijdvak inderdaad aanzienlijk was, maar ziet ook begrenzingsen;

over echt belangrijke zaken voor de stad moest de veertigraad als geheel geraadpleegd worden. Een verschuiving van bevoegdheden in de richting van de burgemeesters neemt hij gedurende het onderzochte tijdvak niet waar. Aan vergelijkingen met andere steden waagt Van Roon zich niet uitvoerig, met het argument dat hiernaar elders nog te weinig onderzoek is verricht. Niettemin is het opvallend dat de auteur geen melding maakt van de bevindingen van Guido de Bruin, die in zijn *Geheimhouding en verraad* op basis van steekproeven in de bestuurlijke archieven van Hollandse steden concludeerde dat zich overal, maar in verschillende mate, een afscheiding aftekende tussen de groep van burgemeesters en oud-burgemeesters aan de ene, en de overige raadsleden aan de andere kant.

Interessant is ook Van Roons waarneming dat besluiten over interne stedelijke zaken voor een belangrijk deel werden genomen naar aanleiding van rekesten van individuele burgers of instellingen: bij de heren van de wet voor ongeveer de helft, bij de burgemeesters voor een kwart. Aan de veertigraad konden geen directe verzoeken worden gericht. De afstand tussen stadsbestuurders en de bevolking was dus, in elk geval in dit opzicht, vrij klein. Dat de stadsbevolking ook buiten tijden van crisis niet zonder invloed was, was al bekend, maar Van Roon biedt nu een duidelijke cijfermatige onderbouwing. Ook komt hieruit duidelijk naar voren – en ook dat is geen nieuw inzicht, maar nu wel goed onderbouwd – dat er nauwelijks sprake was van beleid in moderne zin, ofwel van een ‘continue zoektocht naar verbetering van processen en procedures’. Bestuurders reageerden op verzoeken en problemen en daaruit konden algemene regelingen voortvloeien, maar het zicht op de langere termijn was beperkt. Eerder keken zij terug, en namen besluiten op grond van precedënten. Het belang van precedentwerking blijkt zeer duidelijk uit het feit dat soms expliciet vermeld werd dat een bepaald besluit ‘niet in consequentie’ kon worden getrokken. Men wist maar al te goed dat rekestranten zich op precedënten zouden beroepen.

Al deze waarnemingen zijn waardevol en adequaat, en dragen bij tot de kennis van de werking van stadsbesturen in de Republiek. Althans van dat van Delft, want zoals de auteur zelf zegt, is er voor andere steden nog veel werk te verrichten vooraleer kan worden vergeleken.

Niettemin is er een aantal kritische kanttekeningen mogelijk bij de door Van Roon gehanteerde methode. Zo valt op dat de rol van individuele stadsbestuurders grotendeels verborgen blijft. Van Roon verantwoordt dat door te zeggen dat hij zich richt op de werking van het bestuur als zodanig, en niet op de regenten als individu of als groep, en ook niet op zaken als corruptie, patronage of activiteiten die bijvoorbeeld stedelijke instellingen ondernamen om overheidsbeleid te beïnvloeden. Maar is dit terecht? Deze methode maakt dat er naar mijn mening uit het boek een iets te rooskleurig beeld oprijst van het bestuur van de stad: stadsbestuurders die dicht bij de bevolking stonden en besluiten die werden genomen op basis van argumenten (98). Slechts bij het welbekende gesteggel rond ambtsbegeving

zien we duidelijk de rol van persoonlijke en groepsbelangen. Maar zouden die in de ‘normale’ besluitvorming nooit een rol hebben gespeeld? Weliswaar kan men uit de resoluties weinig tot niets opmaken over de achterliggende discussies, maar meer onderzoek naar de personen zelf in combinatie met concrete besluitvorming zou hierover wellicht meer aan het licht kunnen brengen. Ook zou een analyse van de groep van burgemeesters kunnen bijdragen aan de beantwoording van de bovengenoemde vraag in hoeverre deze groep beschouwd kan worden als een kerngroep die de macht in Delft monopoliseerde.

Een ander kritiekpunt is de leesbaarheid van het boek. En dan kom ik terug op het bovenvermelde gevaar. Van Roon gebruikt zoveel voorbeelden, dat het soms lijkt alsof hij de verleiding niet heeft kunnen weerstaan alles wat hij tegenkwam in het archief ook een plaatsje in het boek te gunnen. De analyse van het materiaal gaat daardoor vaak schuil achter een muur van voorbeelden. Het boek had naar mijn smaak best honderd pagina’s dunner gekund, en had daardoor aan kracht gewonnen. Ook het gebruik van vetgedrukte kopjes voor bijna elke alinea bevordert de leesbaarheid niet. Het geheel oogt onrustig en het betoog komt daardoor vaak over als een opsomming van feiten in plaats van als een lopend verhaal.

Wat blijft staan is bewondering voor het werk dat Van Roon heeft verzet. Zijn proefschrift voegt heel wat toe aan onze kennis over het Delftse stadsbestuur, en biedt een uitstekende basis voor vergelijking met andere stadsbesturen in de Republiek.

Ronald Sluijter, Huygens ING – KNAW

Wim Klinkert, Samuël Kruizinga, Paul Moeyes, *Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: Boom, 2014, 534 pp., ISBN 978 94 6105 351 0).

De afgelopen twee jaar is de boekenmarkt overspoeld met studies over de Eerste Wereldoorlog in Nederland. Bij deze publicaties valt op dat veel auteurs worstelen met het multi-interpretabele begrip ‘neutraliteit’. Het woord impliceert een wat fluïde constructie waarmee Nederland zich in de oorlog staande hield. De conclusie luidt dan: Nederland bleef neutraal in en afzijdig van de oorlog. Punt. Dat was het. Maar uit *Nederland Neutraal* blijkt dat er over die neutraliteit veel meer te zeggen is.

Het boek is geschreven door de drie historici Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes. Het bevat negen biografische portretten, netjes verdeeld over de auteurs. Deze portretten bevatten een mix van descriptie en analyse en gaan over de personen op belangwekkende politieke of maatschappelijke posities in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog: koningin Wilhelmina, minister van Buitenlandse Zaken Loudon, minister van Landbouw, Nijverheid en Handel Posthuma, de ‘nationale handelsman’ Van Aalst, militaire leiders Snijders en Van Royen, admiraal Heldring, *De Telegraaf*-hoofdredacteur Schröder en spion Fabius. De verhalen gaan niet alleen over het persoonlijke leven, tragedies en successen, maar vooral over de oorlog, de bewapening, de militaire strategieën en de internationale handel. Hoe keken de geportretteerden aan tegen de neutraliteitspolitiek? En wat was hun positie daarin? De biografietjes geven een dwarsdoorsnede van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De auteurs hebben zich niet laten verleiden tot een zoveelste exposé over de theorie achter de term neutraliteit. Ze willen de veelzijdigheid laten zien die schuil gaat achter een neutrale politiek. Nederland blijkt helemaal niet zo neutraal te zijn geweest. Door zijn open economie, zijn internationale handelsbetrekkingen, zijn overzeese koloniën en zijn centrale ligging ten opzichte van de oorlogvoerende landen was Nederland feitelijk nooit volledig afzijdig van de oorlog (7). Sterker nog, je kunt zelfs stellen dat Nederland door de neutraliteitspolitiek er juist middenin zat.

Nederland zat ingeklemd tussen machtig wapengekletter en geopolitiek gebulder. Hoe lastig die positie was toont het hoofdstuk over C.J.K. van Aalst, directeur van de Nederlandse Handelmaatschappij. Deze

‘brutale’ Van Aalst opereerde met de NHM in een wereld van internationale faillissementen, vuige zakenlieden, beursgang, miljoeneninvesteringen en oorlog. Dat leverde problemen op inzake de belangenverstrengeling.

Een ander voorbeeld is het hoofdstuk over J. Loudon, de keurige minister van Buitenlandse Zaken. Loudon werd klem gezet door de Duitse regering die bouwmaterialen over Nederlands grondgebied naar België wilde vervoeren. De sympathieke, rijzige jonkheer kon niet bewijzen dat Duitsland iets anders van plan was dan enkel het vervoer van bouw materiaal en kon de doorgang vanuit de neutraliteitsvoorwaarden niet weigeren. Gevolg: Engeland beschuldigde Nederland van een pro-Duitse houding en besloot in 1917 Nederland van het internationale telegraafverkeer af te sluiten (het waren Britse kabels). Dat was een fikse tegenvaller voor het Nederlandse bedrijfsleven. Uiteindelijk kon door diplomatieke kunststukjes van de slinkse Van Aalst de ergste ramp voor Nederland worden afgewend. Deze complexe episode is exemplarisch voor hoe ingewikkeld internationale politiek en handel in deze jaren waren.

Naast de internationale verhoudingen demonstreert het boek hoe botsende personen en tegenstrijdige karakters bepalend kunnen zijn voor de politieke koers van een land. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vete tussen De Jong en Snijders over het leger of de botsing tussen Posthuma en Treub over het te voeren landbouw- en oorlogsbeleid, met name inzake voedselvoorziening. En wat te denken van Schröder die zich als hoofdredacteur van *De Telegraaf* moest verdedigen voor opruiende cartoons en nieuwsberichten die niet altijd even secuur bleken. Niet voor niets werd hij door sommige Nederlanders een ‘landverrader’ genoemd, zoals gouverneur-generaal Idenburg vanuit Batavia. Wie het boek leest, begrijpt dat het haast een wonder was dat Nederland niet ten onder ging aan interne verscheuring. Tegelijk was het natuurlijk begrijpelijk dat er zoveel spanningen waren. Het ging immers ergens om. Nederland stond op scherp.

De auteurs stellen een aantal interessante vragen zoals: welke houding moest de legerleiding innemen bij een inval van vijandelijke legers? Of: was de tegenstander van een schender van Nederlands grondgebied automatisch een bondgenoot van Nederland (92)? Vragen als deze tonen de complexiteit van neutraliteit. Qua onderwerpskeuze is het boek actueel. Het gaat over een cartoon-discussie, kredietcrisis, toenemend internationaal militarisme, spionage en af luister technieken en bovenal de interstatelijke vrede die eindig en feilbaar bleek. ‘Het ene geslacht na het andere geslacht was ingedommeld [...]’ en werd pas wakker geschud toen het oorlog was. Iets wat historicus H.Th. Colenbrander in 1914 al schreef en ook naar voren komt in de bundel *Wankel evenwicht* (Soesterberg 2007) onder redactie van Martin Kraaijenstein en Paul Schulten. Het ‘dommelen ten tijde van woelige baren’ klinkt tegenwoordig weer bekend in de oren.

De auteurs zetten helder uiteen hoe activerend en participierend de neutraliteit in Nederland was. Wilhelmina verlangde van minister-president

Cort van der Linden dat het kabinet de neutraliteit zou uitdragen. Niet passief: 'hoe kon de neutraliteit het best worden "bewaard"?', maar juist pro-actief: 'hoe kon deze worden "verdedigd"?. Volledig passend bij de militaire offensieve premisse die begin van de eeuw in de koloniën leidend was en de koningin zo blijvend had beïnvloed. Maar het waren de ministers die de vorstin hierin voorgingen. Niet andersom. Conflictmijding en conflictoplossing waren zijden van dezelfde medaille. De auteurs concluderen dat Wilhelmina geen ideale neutraliteitsleider was (71).

Een paar kleine aandachtspuntjes. Om te beginnen dekt de titel de lading niet. Afgaand op de titel lijkt het boek een soort monografie van Nederland en zijn neutraliteitspolitiek. Het is echter een bundeling van negen biografieën en perspectieven op neutraliteit. Daardoor des te interessanter om te lezen. Maar dat had best genoemd mogen worden in een ondertitel. Een tweede is de terminologische afbakening. Hoewel het boek geen theoretische exercitie is, had er in de inleiding toch wel iets meer gezegd mogen worden over de neutraliteitspolitiek. Hoe is de term tot stand gekomen in de historiografie? Wat bedoelen de auteurs er vandaag de dag mee? Dan wordt namelijk in het begin al duidelijk dat dit beginsel vooral ook een koloniaal relict is. Een overblijfsel uit de dynamische negentiende-eeuwse geopolitieke strijd om koloniaal areaal. Verderop in het boek komt dat trouwens zijdelings wel aan de orde.

Verder was het wellicht interessant geweest om niet alleen naar de Amerikaanse president Woodrow Wilson te kijken, maar ook naar Herbert Hoover. In het eerste deel van zijn memoires getiteld *Years of Adventure* geeft deze Amerikaanse president zijn mening over de Nederlandse neutraliteit. Hij beschrijft kort wat de hoogste Amerikaanse politieke bestuurders van de Nederlandse neutrale houding vonden. Uit zijn beschrijving blijkt dat de Amerikanen de Nederlanders gebruikten en vooral misbruikten. Maar ook hoe de Nederlandse regering door een pragmatische opstelling de Amerikanen juist uit de brand hielpen. Op gezette tijden had Nederland dus een onderscheidende rol. Een gegeven dat de auteurs elders in het boek trouwens wel degelijk goed uit de verf laten komen.

De verschillende schrijfstijlen van de auteurs zijn in het boek herkenbaar. Het ene artikel is met een vlottere pen geschreven dan het andere, maar echt storend is dit niet. Bovendien, het ene biografische portret of onderwerp leent zich ook beter voor een leesbaar stuk dan het andere. Het boek is goed leesbaar en geeft een verfrissende kijk op de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog. De deskundige auteurs bieden middels de negen portretten een diorama van de Nederlandse maatschappij tussen 1914 en 1918, en laten zo de veelzijdigheid van de politieke neutraliteitspremissie zien. De vakliteratuur over de Eerste Wereldoorlog is verrijkt met een optisch en inhoudelijk mooie publicatie.

L.J. Dorsman, P.J. Knegtmans (eds.), *Theologie, waarheidsliefde en religiekritiek. Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sedert 1815* (Universiteit & Samenleving 12; Hilversum: Verloren, 2014, 120 pp., ISBN 978 90 8704 471 8).

A series of lectures for a conference in Utrecht in 2013 has been adapted for presentation to the wider public in the present volume. Though the assumed connection between ‘truthfulness’ and religious criticism begs more explanation than is offered in the very short introduction of just two pages, the focus is clearly on the perception of faith and science in Dutch universities since 1815. The relevance of the subject-matter is not in doubt. As Sijbolt Noorda puts it, present-day academic theology finds itself in the unenviable position of a simultaneous loss of students (numbers dropped from 2300 in 1980 to a mere 484 in 2012) and decline of academic self-evidence. Given the pivotal position of theology in Dutch intellectual life during the Republic and even during the nineteenth and early twentieth century, it may be assumed that historians will read these collected essays with interest.

The over-all framework looks rather traditional. As the title shows, theology comes in first, as if it is still in the centre of academic discourse. A justification of this sequence is provided in the essay by Rik Peels. In his opinion, theology should stick to its core-business from times immemorial: a well-considered discourse on God, based on firm conviction that this is possible by means of conceptual analysis and argumentation. Leen Dorsman introduces the reader to the opposite sequence, in which science comes first and in which the intelligible world can only be ascertained by accepted scientific means. For Abraham Kuenen (1828-1891) this means that theology should bow to sound external evidence when it comes to textual criticism of the Bible. Statements on God belong to the cultural evolution of mankind, and should be analysed as such – at least in an academic setting. It may be regretted by the reader that Dorsman limits his exposition to Kuenen’s days, without confronting Peels on this point. Erik Borgman offers an illuminating survey of what such grandees as sociologist Max Weber, St. Thomas Aquinas and cardinal John Henry Newman have to say on faith and religion, but fails to show how their insights were related to the academic stratification of Dutch theology between 1815 and the present.

The survey of these developments since 1980, by Noorda, is a fine piece – up to date and well-structured. The volume would have benefited greatly by an extension of Noorda's contribution to the entire time-span that the book is supposed to cover. Ab Flipse offers a welcome perspective from the VU University, established on 'Reformed principles' by Abraham Kuiper in 1880. Flipse pays due attention to the notion of commitment to the needs of contemporary society, and to the way in which Calvinist heritage (itself so closely related to theology) might contribute to fuelling that commitment. At times, he strays rather far from the subject at hand: notably in a lengthy paragraph on the attractions of the Communist Party in the Netherlands for students of the VU University during the seventies. Last in line is Wouter Marchant, on government grants for theological students between 1815 and 1918. The editors have refrained from adding a concluding paragraph.

Despite a generally high quality of the contributions, coherence between them remains rather loose throughout the entire book. When it comes to science and religion in Dutch universities between 1815 and 2013, the result is fragmentary at best. Many of those who are reading theology at a Dutch university in 2015 belong either to the orthodox wings of Roman-Catholicism or Protestantism, or feel attracted to an Evangelicalism that is more indebted to Puritan roots in Anglo-Saxon Christianity than to traditions in the Netherlands. This affinity seems to have been unduly underplayed. Another curious omission is the lack of attention to professional prospects in the labour market, for those who have successfully concluded an academic study of theology. Even so, in questions of detail, a lot can be learnt from the present anthology. For *BMGN-Low Countries Historical Review*-readers with an interest in contemporary history the contributions by Noorda and Flipse are especially commendable.

Gert van Klinken, Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam

Anna de Haas, *Theatrale zelfmoord. De eigenhandige dood op het Nederlandse toneel 1670-1780* (Hilversum; Verloren, 2014, 224 pp., ISBN 9 789087 044244).

‘Ik sterf * (*Hy doorsteekt zich met een verborgen ponjaard*), maar niemand zal oit zeggen, tot myn’ schanden,/Dat ik gesneuveld ben door mynes vyands handen’. Aan het woord is hier de heerszuchtige, zij het in aanleg deugdzame, tiran Varanes die aan het eind van Balthasar Huydecopers tragedie *Arzazes, of ’t edelmoedig verraad* (1722), vlak voordat hij ‘als een schelm’ opgepakt en ter dood gebracht zou zijn, zichzelf doorsteekt en met die eigenhandige dood zijn nagedachtenis voor schande denkt te kunnen behoeden.

Zelfmoord was (en is) van oudsher een moreel beladen onderwerp en dat gold evenzeer voor het uitbeelden ervan op het toneel. Het genre van de classicistische tragedie bood allerlei sterfcasussen, waaronder talrijke van zelfmoordenaars. Hiermee zette het van oorsprong klassieke, en derhalve als ‘heidens’ beschouwde treurtoneel de morele spanning met het eigentijdse christendom extra op scherp. Die spanning stond centraal in het toenmalige debat tussen voor- en tegenstanders van toneel, met aan de ene kant auteurs, liefhebbers en sympathisanten en aan de andere kant gereformeerde predikanten, die de schouwburg en het toneel in het algemeen als een heidens en zondig vermaak beschouwden en compromisloos verwierpen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw had Andries Pels – de belangrijkste woordvoerder van het Frans-classicistische kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* (opgericht in 1669) – het (goede) gebruik en misbruik van toneel tegen elkaar afgewogen, en daarbij doelbewust geprobeerd de confessionelen wind uit de zeilen te nemen door onder meer het bijbelse toneel, en daarmee een groot deel van het oeuvre van Vondel, in de ban te doen. In deze bij tijd en wijle fel oplaaiende discussie paste ook de kwestie of schouwburgbezoekers door de vele zelfmoorden in de tragedies over heidens-klassieke stof niet op onchristelijke gedachten gebracht zouden kunnen worden. Hoe toneelzelfmoord moreel te verantwoorden, was een urgent vraagstuk, dat, wilde de preekstoel in de veroordeling van alle toneel niet ook nog eens extra argumentatie kunnen vinden in tragedies met zelfmoord, uiteraard om oplossingen vroeg. Duidelijk moest zijn dat zelfs die stukken de

toeschouwer op het rechte, christelijke levenspad konden houden. Een auteur als de bovenvermelde Huydecoper zal dan ook de noodzaak hebben gevoeld om aan het slot van zijn *Arzazes, of 't edelmoedig verraad*, meteen na de zelfmoord van de tiran Varanes, zijn titelheld Arzazes een expliciet gerechtigheidsoordeel te laten uitspreken: 'Zyn lyden is rechtvaardig' (geciteerd uit de editie Schenkeveld-Van der Dussen, 1982).

De zelfmoord van Varanes is één van de talrijke voorbeelden van zelfmoord op het Nederlandse toneel uit de periode 1670-1780: een intrigerend onderwerp waarover nu voor het eerst een rijk geïllustreerde overzichtsstudie beschikbaar is. De auteur, Anna de Haas, heeft met verschillende andere publicaties al eerder laten zien expert te zijn op het terrein van het Nederlandse toneel van de 'lange' achttiende eeuw, de periode waarin het (Franse) classicisme domineerde.

Na een historiserend-contextuele inleiding volgen een viertal taxonomische hoofdstukken waarin achtereenvolgens de theatrale zelfmoord – de term vond De Haas bij Justus van Effen – in relatie tot 'sterven voor een hoger doel', 'de grenzen van de macht voorbij' en 'fatale liefdes', aan de orde komen. Daarna zijn er hoofdstukken over respectievelijk bijna-zelfmoorden ('suïcidale neigingen'), de uitbeelding van zelfmoord ('zelfmoord op de planken') en kritische opvattingen over theatrale zelfmoord ('tegenwerpingen en kritiek'). De Haas besluit met een vooruitblik naar de zelfmoordenaars en hun motieven zoals die na 1770 naar voren komen uit het dan langzamerhand opkomende burgerlijke (melo)drama ('Veranderingen op til, 1770-1800').

Aldus beslaat het boek een reeks solide gedocumenteerde deelstudies waarin uiteenlopende kanten van theatrale zelfmoord belicht worden aan de hand van degelijke bronnenanalyses. Maar door de diversiteit is het geheel wel enigszins stuurloos en meer beschrijvend dan betogend geworden, wat op microniveau naar voren komt uit bijvoorbeeld de paragraaftitel 'Tets over theatrale zelfmoord' (in de Inleiding). Een discursieve benadering van het onderwerp, uitgaand van het hoofdstuk 'tegenwerpingen en kritiek' (nu het voorlaatste), had wellicht een spannender en samenhangender boek opgeleverd. Maar wie in de eerste plaats diepgaand geïnformeerd wil worden over de diverse aspecten van theatrale zelfmoord, kan zeker terecht in deze studie.

Marijke Meijer Drees, Rijksuniversiteit Groningen

Aad Blok, Jan Lucassen, Huub Sanders (eds.), *A Usable Collection: Essays in Honour of Jaap Kloosterman on Collecting Social History* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 489 pp., ISBN 978 90 8964 688 0).

The editors claim that this is a volume that immediately displays a dazzling variety of subjects and that is undeniable. This weighty *Festschrift* in honour of Jaap Kloosterman – who was involved with the International Institute of Social History for almost fifty years and half of this time acting as its director – contains contributions by 34 colleagues from inside and outside the IISG, on all aspects of collecting, cataloguing, communicating and researching sources of social history, mainly collected by the institute.

Several themes can be identified among these 34 contributions; an interesting one occurring in a number of essays is that of power. Several articles are dedicated to or deal with the struggle for the physical or intellectual appropriation of documentary material among competing groups, parties and institutions, not infrequently claiming the material to be their cultural heritage or the heritage of the group they represent. In ‘The Shared History of the IAV/ΠAV and ISSH’ Francisca de Haan and Annette Mevis, among other things, write about the opposing views of the women’s movement and the labour movement on material related to female emancipation. In ‘La Rosa de Foc’ Andrew Lee examines questions arising from the institutional collection of anarchist materials, including the problem of authority control on material created by groups denying authority. Margreet Schrevel in her sometimes hilarious ‘Secret Suitcases’ tells of the efforts to gather archival material from the Dutch Communist Party and its prominent members, including the efforts in 1993 of the legitimate heir to this CPN to reclaim from the keeper of the Russian records the documents dispatched by Dutch Communists to Moscow between 1919 and 1943 – a claim that was rejected of course under reference to accepted archival principles.

The volume is subdivided into four parts. The first part ‘The Emergence of Social History Collections’ deals for the most part with the early history of social history collections, as practiced by the Institute’s founder, Posthumus. Notable for its broad scope is the first essay, ‘Prolegomena to a Social History of Archives’ by Eric Ketelaar, who treats the history of the

collection of IISH as part of the social history of Dutch archives in general, in which the mutual interrelationship between social practices and record formation and archiving is a central theme.

The second part, 'The European Collections of the IISH: Acquisitions and Catalogues', is focused on what could be called the classic core of the IISH collection and its relations with European sister institutes. It includes a few essays in which single collection items are analysed, but most contributions in this part pertain to the politics and strategies around building a social history collection and to processing and cataloguing such a collection.

The third part is dedicated to 'The IISH and Eastern Europe'. Five essays together present a fascinating view of the involvement of IISH and Jaap Kloosterman, in particular in rescuing, processing and investigating collections from the former Soviet Union. Notable here is 'Bakunin and Bacon Cake' by Lex Heerma van Voss, on e-editing in social history, a most relevant essay that looks at the changes digitisation has brought to source editing, using the IISH edition of the *Oeuvres Completes* as its main example.

Finally, the fourth part, 'The IISH goes global', deals with research policy and collection development at the IISH regarding Turkey, Egypt, Sudan, China and Nepal. It also includes a more theoretical and concise essay by Stefano Belluci on 'The Role of Archives and Archivists in the Contemporary Age', in which he problematises the traditional concept of the archive in the digital world and brings attention to the concept of the Archive Service Centre, a new structure for producers of digital material, which could be created by any institution wishing to become a 'focus point' that preserves and makes available its own documentation or documentation from elsewhere.

This collection is varied indeed, which is the more obvious cause of the large number of contributions. For a *Festschrift* the coherence is not bad and the quality fairly high. All contributions, in one way or another, reflect the history of the IISH and its collections, many also reflect the history of collecting in social history in general, while some of them transcend the institutional focus by addressing more theoretical and methodological themes. Certainly this book reflects the immense worth that Jaap Kloosterman has had for the IISH and the admiration of his colleagues for his qualities, his efforts and his leadership.

Theo Thomassen, University of Amsterdam

Helmer J. Helmers, *The Royalist Republic: Literature, Politics and Religion in the Anglo-Dutch Public Sphere, 1639-1660* (PhD Leiden University 2011; Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 325 pp., ISBN 978 1 107 08761 3).

The execution of King Charles I of England outside the palace of Whitehall was one the most shocking events of the seventeenth century. For the first time in modern European history, a king had been tried and executed by his own subjects. The novelty of the proceedings in England caused an outrage across Europe and put many a printing press into action. As such, the execution of Charles I was also the media event of the age, leading to a host of publications that almost unilaterally condemned the act as illegal, unconstitutional and sacrilegious.

The outcry about Charles I's execution was no less mute in the Dutch Republic. As Helmer Helmers demonstrates in his fine and well-researched book, many people in the Dutch Republic lamented the demise of the late king and embraced the royalist cause to put the House of Stuart back on the throne of England. The question 'why they did so?' stands at the heart of Helmers' study. After all, is it not strange that a country full of Calvinists, former rebels, and republicans sympathises with a fallen monarch and the fate of his offspring?

As Helmers explains, to correctly comprehend the support for the Stuart cause in the Dutch Republic it must be understood as being part of a wider, international debate – an 'Anglo-Scoto-Dutch discourse'. This discursive community had developed during the British civil wars that had preceded Charles I's execution. During these wars, both Charles I and his opponents in Parliament actively sought the support of the Dutch people and the Dutch public authorities. To win over their audiences, royalists and parliamentarians set up networks – or used existing ones – to flood the Dutch news market with pamphlets advocating their cause. According to Helmers, this allowed for a fusion of 'public spheres' – the English, Scottish, and Dutch ones – into one Anglo-Dutch public sphere that lasted at least until the restoration of Charles II in 1660.

It was within that Anglo-Dutch sphere that publicists on both sides of the North Sea created their works and communicated with each other in a shared language of rhetorical and visual attributes. In that sphere, the royalist

cause immensely benefited from the huge success of the *Eikon Basilike* (*The Portrait of the King*), a work allegedly written by Charles I himself. This work allowed royalists to portray Charles I as a martyr king, whose blood cried out for vengeance. Helmers nicely demonstrates how Dutch poets, play-writers and publicists used this imagery of Charles I to bolster the Stuart cause. It is here when Helmers is at his best; analysing the works of men like Constantijn Huygens, Joost van den Vondel and John Milton, and unearthing the relations that existed between both Dutch and British authors, publishers and politicians. He thereby draws from a range of sources – pamphlets, paintings, poems, engravings, plays and songs – adding deep layers to his findings and our understanding of Anglo-Dutch relationships and culture in the mid-seventeenth century.

With his work Helmers follows in the footsteps of scholars such as Jason Peacey and Steven Pincus. Like them Helmers takes issue with the Anglophone or British perspective, which still many Anglo-Saxon scholars have on English and British history. After reading Helmers' book such an insular approach becomes a bit more untenable. Time and again, British politicians and authors addressed and sought to convince Dutch audiences, if only because they thought their cause needed Dutch support. Milton's *First Defence* – published and translated into Dutch around the time of the Great Assembly of the States-General in 1651 – is a clear example of that. The fact that Helmers' work got published by Cambridge University Press, is not only a signal of the author's merits in explaining his subject and defending his cause, but can also be interpreted as a victory for this international approach – and rightfully so.

At the same time, Helmers unintentionally exposes the limits of his international approach. Helmers, for example, depicts the Utrecht professor of theology Gisbert Voetius as an important member of an 'Anglo-Scoto-Dutch Puritan movement'. But Voetius' network was not limited to the British Isles, and his view and concerns spanned the whole of Europe (74). And the same can be said of Voetius' fellow Puritan brothers across the sea, as Tony Claydon has demonstrated and Helmers himself acknowledges (72, 84). The question can therefore legitimately be asked whether Voetius or anyone of his Puritan brothers would ever have considered himself a member of a movement that only touched upon certain fringes of the North Sea.

This question brings us to the very complex and murky world of 'national' identities in the early modern period. Where does one identity end and the other begins? Do identities have a beginning or an end, and if so, where can we draw the line?

The problem of fluidity also haunts the two key concepts in Helmers' study; the public sphere and royalism. Helmers uses a Hausserian version of the public sphere, which focuses on discourse, rhetoric, and targeted audiences. This allows him to speak of multiple spheres existing alongside or overlapping each other. His use of the concept, however, is confusing. In

the first three chapters that cover the British civil wars until the execution of Charles I, Helmers speaks of an 'Anglo-Scoto-Dutch sphere'. In subsequent chapters that deal with the period after Charles I's execution, the focus has shifted to an 'Anglo-Dutch sphere'. Why this shift of attention? What is the precise difference between these two international spheres? Surely not the diminishing importance of Scotland, the country whose fortunes played an important background role in Andrew Marvell's *Upon Appleton House* (169-170).

Helmers' application of the term royalism is equally problematic. As Helmers himself admits the term 'was inherently multifarious and dynamic' (8). Translated from the British context to the Dutch, it also became part of a 'hybrid discourse' (263). Within that hybrid discourse, it was possible for Dutch republicans – as adherents of the Aristotelian concept of mixed government – to give support to the king, thereby effectively becoming royalists. This begs the questions what the exact difference between these two groups is. Since many royalists also adhered to a concept of mixed government it appears there is none. Thus, like with Patrick Collinson's 'monarchical republicanism' we seem to end up with concepts that enclose so many opposite things that meaningful distinctions can no longer be made. How to solve this problem will be one of the main challenges for the future.

Like any good study Helmers' insightful book raises many questions. While he settles some, most remain unanswered. One thing is clear, however; the strong relationship between British and Dutch literary culture during the seventeenth century can no longer be denied. We have Helmer Helmers to thank for that.

Jaap Nieuwstraten, Haarlem

Marijke van Faassen, ***Polder en emigratie. Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967*** (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2014; Den Haag: Huygens ING, 2014, 515 pp., ISBN 978 90 367 7176 4).

Hoewel Nederland lange tijd niet bekend stond als een emigratieland (slechts 27.000 overzeese emigranten in de periode 1900-1930), vond er in de jaren vijftig van de twintigste eeuw een omslag plaats, waarin een half miljoen mensen naar landen als Australië, Canada, de vs, Nieuw Zeeland en Zuid-Afrika vertrokken en nog eens 237.000 hun heil binnen Europa zochten. Welke rol de Nederlandse staat en particuliere organisaties daarin speelden, en hoe het stimuleren van emigratie onlosmakelijk verbonden is met de vigerende denkbeelden over overbevolking en economische structuurpolitiek, dat is het thema van deze in 2014 verschenen dissertatie. De auteur, historica Marijke van Faassen, werkzaam bij Huygens ING in Den Haag, houdt zich reeds vanaf 2001 bezig met het thema emigratie en in deze lijvige studie gaat zij uitputtend in op het gevoerde beleid vanaf het begin van de twintigste eeuw. Want hoewel de ondertitel suggereert dat het boek de naoorlogse periode tot 1967 bestrijkt, komen (met name in hoofdstuk 4) ook de vooroorlogse wortels van het emigratiebeleid uitgebreid aan de orde. Met name aan de langzame maar gestage opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf 1918 besteedt Van Faassen, terecht, veel aandacht.

Het centrale thema van het boek betreft het overheidsbeleid en de rol van het (deels verzuilde) maatschappelijke middenveld. De emigranten zelf komen we in dit boek nauwelijks tegen. Van Faassen heeft namelijk bewust gekozen voor een beleidsmatige en organisatie-sociologische invalshoek, die veel inzicht geeft in processen van staatsvorming en aansluit bij theorievorming over 'governance', corporatisme en de werking van bureaucratieën en organisaties, zowel nationaal als internationaal. In dat opzicht reiken de implicaties van deze studie dan ook verder dan het emigratiethema zelf. Daarvoor moet de lezer wel eerst meer dan 500 dichtbedrukte pagina's tot zich nemen, die hier en daar zwaar op de maag liggen. Met name de uitgebreide bespreking van de talrijke beleidsprocessen en de daarbij betrokken actoren (ministeries, particuliere emigratiecentrales, belangengroepen et cetera) vergen veel van de lezer. Hoewel de auteur

de beschrijving van beleid steeds verbindt met het in de inleiding geïntroduceerde analytische en conceptuele gereedschap, waren een strakkere betooglijner en minder detail de toegankelijkheid en leesbaarheid van de studie ten goede gekomen. Dat neemt niet weg dat we nu beschikken over een bijzonder gedegen en op een aantal punten zeer interessante analyse van het emigratiebeleid als onderdeel van de opbouw van de verzorgingsstaat. In het bestek van deze bespreking concentreer ik mij op twee aspecten, planmatig-technocratisch denken en de rol van internationale organisaties.

Ten eerste de nauwe samenhang tussen het denken over emigratie als een oplossing voor overbevolking en planmatig economisch beleid. Van Faassen toetst en verfijnt hier de ideeën van Ido de Haan in diens proefschrift uit 1993 (*Zelfbestuur en staatsbeheer*), die de trage totstandkoming van de verzorgingsstaat plaatst binnen het kader van de strijd tussen ‘vernieuwers’ en ‘herstellers’ (217). Waar De Haan zich concentreert op het centrale niveau, laat Van Faassen zien dat zijn visie te zwart-wit is en dat op het meso-niveau van het emigratiebeleid deze twee richtingen vaak veel meer met elkaar verweven waren. Niettemin signaleert ook Van Faassen de strijd tussen meer sociaaldemocratisch *angehauchte* voorstanders van technocratisch staatsbeleid, met een grote nadruk op planning, en de corporatistische reflex van de confessionele partijen en het verzuilde maatschappelijk middenveld (*civil society*). Door de discussies over planning in de jaren dertig, als reactie op de economische crisis, en de daarop volgende doorbraak van de ideeën van William Beveridge gedurende de Tweede Wereldoorlog, te verbinden met het denken over bevolkingsontwikkeling, biedt deze dissertatie over emigratie een interessante lens om opnieuw naar deze veel bredere ontwikkeling te kijken. Niet alleen de bekende hoofdrolspelers als Van Rhijn en Drees passeren de revue, maar ook sociale wetenschappers zoals Steinmetz, Bouman, Hofstede, Groenman en Banning, die sterk in termen van ‘volksgemeenschap’ dachten en in de emigratie een manier zagen om de moderne samenleving mede vorm te geven.

De centrale rol in het naoorlogse beleid werd opgeëist door de in 1908 geboren domineeszoon Bastiaan Wouter Haveman, die vanaf de jaren dertig in diverse ambtelijke functies, zoals plaatsvervangend secretaris van de Hoge Raad van Arbeid (voorloper van de SER), werkzaam was en tussen 1950 en 1969 (Rijks) commissaris voor de emigratie was. En daarnaast vanaf 1962 ook nog directeur van het Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM). Die laatste functie brengt ons bij het tweede aspect van deze studie dat nieuw licht werpt op het nationale en internationale migratiebeleid. Zo laat Van Faassen overtuigend zien hoezeer de discussies over arbeidsmigratie (en ‘gastarbeid’), zoals bestudeerd door Simone Goedings, Saskia Bonjour en Tesseltje de Lange, samenhangen met het denken over emigratie. Waar het eerste als conjunctuurbeleid werd beschouwd, diende emigratie op de lange termijn de structurele agenda. Beide waren, niet in de laatste plaats via de persoon van Haveman, nauw met elkaar verbonden. Vooral in

hoofdstuk 8 laat Van Faassen zien hoe het emigratiebeleid vanaf het einde van de jaren vijftig steeds meer onderdeel werd van een – door de Verenigde Staten afgedwongen – koerswijziging in de richting van internationale hulpverlening en handelspolitiek (582), waarbij met name boerenzoons die geen bedrijf in Nederland meer konden starten vanaf het einde van de jaren vijftig als een soort ontwikkelingswerkers werden voorgesteld. In dit verband is het interessant dat Haveman geen bijster hoge pet op had van de gemiddelde Nederlandse emigrant, noch van immigranten. Zo schreef hij in 1961 dat moet worden voorkomen: ‘dat Nederland b.v. het toevluchtsoord wordt [...] voor diverse categorieën moderne “pinda-chinezen” van Europese oorsprong als mee-eters; wat de emigratie betreft, dient een afmingsproces verhinderd te worden, doch de deur naar buiten wijd opengehouden te worden voor structureel misbaren en de anderen voor wie emigratie mogelijkheden biedt, welke het eigen land, meestal in verband met hun relatieve middelmatigheid, nimmer kan geven’ (374). Dit soort pareltjes, die een onthullende inkijk geven in het ambtelijk denken over migratie, maken het boek de moeite waard en maken het tot een standaardwerk voor iedereen die zich met het thema (e)migratie bezighoudt. Tot slot is deze dissertatie uitermate relevant voor ons begrip van de hedendaagse Europese vluchtelingen crisis. Met name van de manier waarop internationale organisaties zoals de International Labour Organization (ILO), de UNHCR en de International Refugee Organization (IRO) de miljoenen vluchtelingen in goede banen wisten te leiden (hoofdstuk 3), ondanks alle kritiek die je op hun economistische invalshoek kunt hebben (134), kan het huidige Europa nog heel wat leren. Voor wie zich verder wil verdiepen in de boeiende Nederlandse emigratiegeschiedenis raad ik aan om de website <http://resources.huygens.knaw.nl/emigratie> te bezoeken waarop men direct toegang krijgt tot een handzaam overzicht van de instellingen en personen die bij het emigratiebeleid waren betrokken, alsmede een aantal tabellen en grafieken over de emigratie uit Nederland in periode 1945-1967.

Leo Lucassen, IISG en Instituut voor Geschiedenis Leiden

Ton van Kalmthout, Huib Zuidervaart (eds.), *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands* (History of Science and Scholarship in the Netherlands 14; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 591 3).

Scholars have long been familiar with the concept of the seventeenth century as a turning point in the history of science. It is only in recent decades that they have started to think of the nineteenth century in similar terms. The rise of the research university – especially the research seminar – as well as processes of disciplinary differentiation, professionalization and institutionalization have influenced and determined modern academic practice to such an extent that it seems reasonable to ask whether the nineteenth century has brought about a (second) ‘scientific revolution’ of its own. Did nineteenth-century science essentially differ from science as practiced in the past? Should nineteenth-century science be seen as an integral part of what is known as the ‘rise of modernity’?

In the Netherlands, these intriguing questions have only recently begun to attract scholarly attention, for example from Joseph Wachelder, who pioneered into this field in the 1990s. Yet, many gaps are to be filled. Not much is known, still, about the transformation of philology, the discipline that had been Holland’s pride ever since the Renaissance and that in the nineteenth century for some time even served as a model for other disciplines. Ton van Kalmthout’s and Huib Zuidervaart’s collection of articles on *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands* therefore comes as a welcome exploration.

The book’s title is somewhat misleading, as the term ‘philology’ is applied so broadly as to almost coincide with ‘humanities’. There are only two articles on (Dutch) philology in the strict sense of the word, while other contributions sketch the rise and institutionalization of various new academic disciplines, such as historiography, modern languages, comparative literature and linguistics, all of which of course have a strong philological component. The book contains a wealth of information giving insight into the often laborious rise of disciplines that only recently have come to be conceived of as having a natural place at the university. Marie-Christine Kok-Escalte narrates the modern languages’ long struggle for academic recognition. Acquiring

their first chairs in Groningen only in the 1880s, it took four more decades for German, French and English to get their own degrees and exams. Despite all efforts of the first professors to give ‘neophilology’ the appearance of a strict science, it was very hard for modern languages to get rid of their ‘practical’ (i.e. inferior) connotation as ‘spoken’ languages. Jan Noordegraaf describes how linguistics gradually succeeded in acquiring an autonomous status by opposing itself to ‘historical’ philology, of which it originally was a part, and modelling itself instead on the physical sciences. Many authors also explicate the complex relationship between discipline building and political-historical circumstances. Kris Steyaert for example provides an interesting picture of how ‘nationalistically’ inspired curricula of Dutch literature at Flemish universities were given very different substance depending on the political tide.

In studies on transformative historical processes there is always a risk of falling into ‘whig history’: downplaying continuities by making changes and innovations seem larger, more widespread and more essential than they actually were. Gert-Jan Johannes shows himself aware of this problem, explicitly rejecting the dominant idea that the humanities were subjected in the nineteenth century to an irreversible and law-governed process of disciplinary differentiation. Johannes shows that, within Dutch philology, ongoing specialisation and ‘scientification’ (recognizable from a narrowly defined philological practice bent on producing text editions) was only one – and not the most significant – among various developments. According to Johannes, the gradual broadening of Dutch philology that followed and partly reversed the previous narrowing has done much to keep Dutch philology a successful and viable discipline. Moreover, the fact that this broadening was mainly brought about by secondary schools’ call for broadly educated Dutch teachers belies the widespread view that discipline formation is always an internal scholarly process. Jan Rock also sheds a nuanced light on nineteenth-century innovations. On the one hand marking several aspects that distinguish nineteenth-century from previous Dutch philology – such as the creation of new fields of study, the popularity of literary journeys and the rise of methodological debates – he shows on the other hand that many methodological principles adopted by nineteenth-century scholars (such as distinguishing between authentic and forged textual elements) have roots in the Leiden tradition of antiquarian philology, dating back, at least, to Scaliger.

Not all authors, however, avoid overemphasizing change. It is hard to understand, in the first place, why the collection does not contain a single article on classical philology, which remained the dominant kind of philology at Dutch universities throughout the nineteenth century. Secondly, in an interesting general introduction Rens Bod skillfully portrays philology’s historical role of triggering a ‘chain of sweeping changes’ (26) – resulting e.g. from Valla’s unmasking of the *Donatio Constantini* in 1440 or from Erasmus’ removal from the New Testament of the so-called *comma Johanneum*.

However, Bod hardly pays attention to philology as a constructive discipline, which was of fundamental importance in making available and intelligible a canon of 'classical texts', the study of which was institutionalized in higher education for centuries. So eager is Bod to emphasize philology's contribution to progression and change that he does not shrink from attributing to Valla, Erasmus and Scaliger 'a sceptical view of everything' (26) and a tendency 'to cast doubt on every text', hardly an adequate description for scholars who were after all deeply religious and who considered imitating the classics nearly equivalent to becoming a civilised man.

Finally, in many articles, the relationship between the sketched developments and the nineteenth-century background is only very vaguely assessed. In Jo Tollebeek's contribution on the 'father' of Dutch academic historiography, for example, Robert Fruin's attachment to precision, sound principles and hard work is assumed to be consistent with, if not proof of, the typically nineteenth-century academization of historical science. Such inferences are notoriously risky, as it leaves one wondering why qualities that can very well be seen as general scholarly virtues should be taken as specifically modern when encountered in the nineteenth century. In other words, while the book provides a wealth of information and a broad range of perspectives on a variety of topics, many fundamental questions concerning the nineteenth century's position within the history of Dutch philology and science remain largely unanswered.

Bas van Bommel, Utrecht University

Paulus Bijl, *Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (PhD Utrecht University 2011; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 590 6, e-ISBN 9789048522019).

In this challenging book, Paulus Bijl seeks to explain Dutch reluctance to confront the (realities of the) nation's imperial past. The book builds on a revisionist discourse emerging within Dutch academe heralded in this journal for instance by Utrecht historian, Remco Raben (*BMGN-LCHR* 128:1 (2013) 5-30). In employing the concept of 'emerging memory', Bijl offers an explanation for the continuing national inability to articulate – to come to terms with – its colonial past and to show how reference to it emerges and is submerged over time in the wider context of the nation's 'cultural aphasia'.

Bijl elaborates this thesis through a discussion of the reception of a selection of eight iconic photographs over the last century. These record one moment in the long colonial war against the state of Aceh that defined the last expansionary phase of the Dutch imperial project. (For reasons not made clear the Dutch spelling, 'Atjeh', rather than the Indonesian and internationally accepted 'Aceh', is used throughout the book.) Although these images of military atrocities form a 'portable monument that provides access to a past possible world' (34) that in fact have always been available, they have mostly been 'hidden'. For Bijl, these photographs provide the 'imagetext' around which to construct a history of a national 'anxiety' (a term Bijl wants to emphasize) about its imperial past that continues to haunt the present.

Central to this thesis is what W.J.T. Mitchell has called the 'visual turn'. In this perspective the photograph is not a static or mute addition to a public discourse: rather, the photograph speaks, its voice re-awakened by each (generation's) viewing and reordering of perspectives, or framings. Mitchell has suggested that images can be important historical agents at 'turning points in human affairs and human understanding'; and that the exploration of such images can constitute 'a moral and political task' and a potential site for 'inter-disciplinary turbulence' ('An interview with W.J.T. Mitchell', <http://www.visual-studies.com/interviews/mitchell.html> (2 September 2015)). Bijl effectively demonstrates this by employing an examination of the reception over time of his selected group of photographs to critically

scrutinize the Dutch national narrative, the legacy of the generations of Dutch historians and politicians who have helped maintain it.

The account of the sightings (as it were) of the selected photographs is divided into four chapters that Bijl defines as turning points in Dutch history and historiography: the specific imperial moment (1904); the last decades of the East Indies colony (1904-1942); the immediate post-imperial decades (1949-1966); and the most recent past (1966-2010). After a tightly argued 'Introduction' that defines the rich theoretical framework for this discussion, the first substantive chapter, 'Imperial Frames 1904', establishes the historical context of the photographs under discussion. More than simply a record of military action, at the time they were produced the images already formed part of 'a whole set of scholarly, educational, economic, ethical and nationalist institutes and enterprises'. This context then forms the original 'imperial distribution of the perceptible within which the photographs were produced and semanticized' (76). Subsequent chapters, focussing on specific moments when 'gaps' opened up in the Dutch national narrative, show how 'the possible distribution of the perceptible' – the narrative frameworks that have characterised public discourse and which allow the photographs to be 'seen' or 'hidden' – have changed in the course of the twentieth century.

In Chapter Two, 'Epistemic anxiety and denial, 1904-1942', the photographs are considered in terms of how they were referenced in debates on 'ethical imperialism', a concept that long defined the way twentieth century Dutch colonial policy has been presented at home and abroad. Here '(t)he imperial perceptible order of the photographs clashed with an ethical distribution of the perceptible' as the photographs 'forcefully pulled emerging frames to the centre of (national, J.C.) attention' (133). In this period then, it is in the 'gap' between the old and new frames – in what elsewhere Bijl refers to as Derrida's '*pass-partout*' – that the photographs were able to 'speak'. It is the periodic recurrence of such confrontations that constitute the nation's 'aphasiac moments'. These are the moments when the Aceh photographs play their role as 'portable monuments' for what Bijl defines as the 'emerging memory'.

In Chapter Three that examines the decades following the official Dutch relinquishment of its East Indies colony, Bijl considers Dutch 'postcolonial memory', employing the term in what appears to have developed as a uniquely Dutch interpretation (see for instance Gert Oostindie, *Postkoloniaaal Nederland* (Amsterdam 2010)). Central here is the post-war elaboration in the Netherlands of '*tempo doeloe*', a nostalgic image of the supposed good old days of untroubled, tropical, white colonial dominance. This was intersected by the first popular history of Dutch imperialism, Loe de Jong's 1966 televised (and later published) history of Dutch colonization of the Indies, reputedly watched by more than one third of the Dutch adult population. For Bijl this becomes a watershed moment when, for the first

time, 'the imagined mnemonic community of the Netherlands at least for one moment saw the 1904 massacres through the eyes of the Atjehnese' (183).

In the final section, Bijl examines how the photographs re-emerged in the national conversation on the colonial past since 1966. In particular, he is concerned to explain why, despite the growing prominence of a critical voice 'that wished to give colonial violence a prominent and structural position in Dutch cultural memory, (it, J.C.) failed to convince the nation that this should be the case'. He argues the same processes were again at work as before, except that, unlike at the beginning of the twentieth century, the 'anti-authoritarian and anti-colonial distribution of the perceptible had become more pronounced' (186).

Readers well acquainted with Dutch historiography may want to quibble with Bijl's choice or definition of 'frames' but given the book's broad scope and innovative approach, disagreement on this score should not be allowed to detract from the important overall argument of this work. On the other hand, notwithstanding the importance of the sophisticated theoretical framework that Bijl employs, it may be asked how much closer we come to understanding why the Dutch national narrative has been resistant to a critical review of its colonial past. While an understanding of the 'distribution of the perceptible' provides an effective means to survey the broader 'mood of the nation', a more immediate target might be to explain the continued institutional resistance to the critical theory that has long underpinned English-language scholarship on European imperialism.

Nevertheless, this book is essential reading for anyone with the slightest acquaintance with modern Dutch history. Bijl's book will undoubtedly also be valued by readers with an interest in visual theory for the model it provides for reading (atrocious) photographs.

Joost Coté, Monash University

Bert Altena, *Machinist en wereldverbeteraar. Het leven van A.J. Lansen (1847-1931)* (Hilversum: Verloren, 2014, 272 pp., ISBN 978 90 8704 473 2).

Bram Lansen (1847-1931) heeft de nationale geschiedenis canon niet gehaald. Dat komt volgens zijn biograaf Bert Altena omdat hij zich in het leger van diegenen bevond, die weliswaar een bijdrage hebben geleverd aan maatschappelijke veranderingen, doch zelden een gezicht krijgen. ‘Gewone’ mensen, die nooit opvallen maar bij nadere beschouwing heel interessant zijn. Dat gold volgens de auteur in hoge mate voor Bram Lansen, machinist en tempelbouwer. Altena, onder meer bekend van zijn studies over de anarchistische beweging in Zeeland en over Domela Nieuwenhuis, wilde van deze ‘gewone’ arbeider, een gezichtsloze uit de arbeidersklasse, een volledige biografie schrijven.

Terecht stelt de auteur dat de biografie als historisch genre inmiddels vrijwel algemeen geaccepteerd is als volwaardige bijdrage aan de geschiedwetenschap, maar dat doorgaans vooral personen uit de burgerij geportretteerd worden. Aan gewone arbeiders wordt beduidend minder aandacht besteed, vaak omdat er te weinig materiaal is voor een biografie. Dat gold niet voor Lansen. Naast zijn vele artikelen en schriftjes met gedichten schreef Lansen een uitgebreid verhaal over zijn leven voor zijn kleinkinderen.

Lansen werd geboren in Kruiswijk (Zeeuws-Vlaanderen), zijn vader kwam uit een familie van wagenmakers en zijn moeder uit een middenklassegezin. Lansen was een nieuwsgierig ventje, zacht van karakter en intelligent. Hij had het in zijn jeugd niet ruim maar kende ook geen armoede. Aanvankelijk kon hij niet doorleren vanwege het schoolgeld, maar hij volgde later wel op een plattelandsschool een opleiding tot kwekeling. Helaas moest hij die op vijftienjarige leeftijd afbreken omdat zijn beide ouders vrij snel na elkaar overleden aan longontsteking: een veel voorkomende ziekte in de arbeidersklasse. In 1873 begon Lansen in Vlissingen met een opleiding tot leerling-machinist. Stoommachines waren zeer in opkomst, maar het was een zwaar vak met lange werktijden.

Als socialist en vooral als vrijdenker had Lansen het erg moeilijk om een baan te vinden én te houden. Omdat het werk niet voor het oprapen lag, heeft hij rond 1885 nog geruime tijd met veel andere Nederlanders onder zeer slechte omstandigheden gewerkt bij de aanleg van het Panamakanaal. Dit is overigens een voorbeeld van een onderwerp dat de auteur mijns inziens te uitgebreid behandelt.

In 1872 publiceerde Lansen in het blad *Recht door Zee* zijn eerste artikel met daarin een krachtig pleidooi tegen de overheersende macht der geestelijkheid. Naast een behoorlijke politieke ervaring – hij werd in 1880 actief in de socialistische beweging als gevolg van zijn praktische ervaring op de werkvloer – nam hij afstand van zijn protestantse geloof en werd actief in de vrijmetselarij. De vrijmetselarij en de daarbij horende rituelen boden hem geestelijk vaste grond.

Na de Eerste Wereldoorlog voerden het gemeenschapsdenken en gezindheidssocialisme in zijn ideeën de boventoon, net als bij een groot deel van de linkse beweging in die tijd. Als socialistisch voorman streed hij tegen slaafsheid, tegen verkeerd standsbesef, tegen de drankzucht (jenever) maar vooral ook tegen de leringen van de kerk, die de arbeiders zouden hebben verlamd. Zijn socialisme was sterk moreel gekleurd en Lansen had weinig op met de wetenschappelijke discussie over theorie en praktijk van het socialisme zoals die gevoerd werd door intellectuelen in de socialistische beweging. Wel correspondeerde hij uitvoerig met Domela Nieuwenhuis. Hoewel Lansen in 1920 lid was geworden van de SDAP, kreeg zijn socialisme volgens Altena in de jaren twintig een heel eigen signatuur. Hij verliet de socialistische beweging en wijdde zich volledig aan de vrijdenkersbeweging. De kern van zijn vroegere ideeën hield hij hoog, maar hij ontdeed zich van het keurslijf van de socialistische partij. Lansen: ‘Dan ziet zoo goed als alles er op eens heel anders uit, omdat we onszelf dan een heel ander mensch voelen. Een gansch nieuw en zuiverder licht gaat dan voor ons op’ (207). Gemeenschapszin was voor Lansen de voorwaarde voor broederschap, die hij in eerste instantie gevonden had bij de vrijmetselaars en later ook bij de vrijdenkers.

Rond 1910 was de vrijdenkersbeweging zijn ideale wereld geworden, ook als vrijmetselaar. Altena geeft de nodige voorbeelden waaruit zou moeten blijken dat Lansen in de vrijdenkerij de vrijmetselarij kon praktiseren, zoals zijn pleidooi voor het houden van het zonnewardefeest en zijn streven naar wereldwijde broederschap. Altena noemt dat ‘vrijmetselarij als religieus atheïsme’ (208). Het is opmerkelijk dat Lansen loges bezocht die vielen onder het Nederlandse Grootosten, terwijl juist de daarvan afgescheiden groep Nederlandse Vrije Loges een opvallende openheid vertoonde ten aanzien van de vrijdenkersbeweging.

Naarmate Lansen minder als arbeider werkte, publiceerde hij steeds vaker in de bladen van de vrijdenkers, vooral in *De Dageraad* (111 artikelen in vier jaar), maar ook in zijn opvolgers *De Vrijgeest* (vanaf 1925) en *De Vrijdenker*. Altena rekende uit dat hij tussen 1915 en 1930 gemiddeld iedere drie weken een artikel schreef. Lansen schreef in zijn leven eveneens een zeer groot aantal al dan niet gepubliceerde gedichten, die volgens zijn biograaf veel informatie over zijn geestelijke ontwikkeling en over zijn leven bevatten. Dat is opmerkelijk voor de socialistische beweging die niet veel dichters kende met slechts weinig scholing.

Het belang van deze biografie ligt in het feit dat Altena niet alleen Lansens rol in de vrijmetselarij, de socialistische beweging en de vrijdenkerij behandelt, maar ook zijn gezinsleven en zijn beroepswereld beschrijft. Daarmee biedt de biografie van Lansen vooral ook een inkijk in het zeer vroege Nederlandse socialisme én de wijze waarop in dat socialisme afstand werd genomen van de kerk. Interessant is eveneens dat zijn levensbeschouwing – een mengeling van vrijmetselarij, vrijdenkerij en socialisme – de rode draad in het leven van Lansen vormt.

Tot slot biedt deze biografie een belangrijke aanvulling op de historiografie van de vrijdenkerij, waarin de betekenis van het vrijdenken voor het leven van ‘gewone’ mensen tot op heden ontbrak. De grootste betekenis die Lansen mijns inziens heeft gehad is zijn rol als bemiddelaar van ideeën in de emancipatorische (de socialistische en de vrijdenkers) bewegingen. Deze bewegingen kenden geen heilige boeken en rituelen, maar door het werk en leven van personen als Bram Lansen werden de ideeën en tradities doorgegeven aan arbeiders die zelfstandig niet in staat waren zich deze eigen te maken.

Bert Gasenbeek, Humanistisch Historisch Centrum/Universiteit voor
Humanistiek

Eddy Frederickx (†) en Toon van Hal, *Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat* (Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 426 8).

De zestiende-eeuwse auteur Jan van Gorp van Beek alias Johannes Goropius Becanus is berucht vanwege zijn etymologische theorieën omtrent het Nederlands als de door Adam en Eva gesproken alleroudste taal ter wereld. Hij bewees zichzelf geen dienst toen hij op de titelpagina van zijn bekendste werk *Origines Antwerpianae, sive Cimmericorum Becceselana* ('De Antwerpse oergeschiedenis, of geneuzel over de Cimbren') zijn theorieën met een woordspelerig bescheidenheidstopos omschreef als *Becceselana* (bij Aristophanes is Becceselenus een neuzelaar die gelooft in oeroude sprookjes, 74). Met deze erudiete zelfspot gaf Goropius zijn critici een stok om hem mee te slaan – en dat deden ze maar wat graag. Het aflossen van Goropius ging eeuwenlang door. Niemand minder dan Leibniz muntte de termen 'becaniseren' en 'goropiseren' voor 'het bedenken van kolderieke etymologieën' (203). Het geeft aan dat Goropius in de zeventiende en achttiende eeuw nog lang niet was vergeten, alhoewel weinigen zijn dikke Latijnse pil echt zullen hebben gelezen. Hij figureert nog steeds in heel veel publicaties, en dan meestal als boksbal. Maar langzamerhand klinken ook positieve geluiden over Goropius' eigengereide pioniersrol in de genese van de algemene en de vergelijkende taalkunde. Een eigen biografie had Goropius nog niet. Daar is nu verandering in gekomen met dit boek van wijlen Eddy Frederickx (†1981), classicus, en Toon van Hal, taalkundige en eindverantwoordelijke auteur.

De voorliggende uitgave is een boek met een gebruiksaanwijzing. Het heeft vier hoofdstukken. *Leven* vat Goropius' levensloop samen; *Werken* gaat over de totstandkoming van Goropius' geschriften. In deze hoofdstukken grijpt Van Hal terug op het ongepubliceerde, door Jozef IJsewijn begeleide Leuvense proefschrift over Goropius van Frederickx uit 1973. Pas in de twee volgende hoofdstukken is Van Hal geheel op eigen merites aan het woord: *Denkbeelden*, waarin Goropius' taalkunde in de zestiende-eeuwse context wordt geplaatst en waarin wordt uitgelegd wat de eigenaardigheden en, op de langere termijn bezien, de verdiensten van Goropius als 'taalfanaat' zijn geweest; en *Nawerking*, een belezen overzicht van Goropius' reputatie door de eeuwen heen.

Van Hal stelt dat zijn uitgave mede is bedoeld om nader Goropiusonderzoek te stimuleren. Dit voornemen heeft zich vertaald in een biografie met veel bronnenmateriaal in de lopende tekst en in de bijlagen.

Dat is mooi, maar heeft ook nadelen, want de auteursinterpretatie lijdt onder deze keuze. Cruciale gevolgen heeft bovendien Van Hals beslissing om de levensbeschrijving te baseren op Frederickx' proefschrift. Van Hal heeft deze filologische dissertatie grondig omgewerkt, en de informatie aangevuld met nieuwe genealogische gegevens, handschriften, en secundaire literatuur, alhoewel lang niet alle in de noten vermelde recente titels fundamenteel zijn verdisconteerd in de biografische analyse van Van Hal. Het is de vraag of het een verstandige keuze is geweest dat oude proefschrift om te werken. Een zelfstandige biografische exercitie had het verslag van Goropius' levensloop mogelijk meer focus gegeven, en beter doen aansluiten bij Van Hals interpretatie van Goropius als taalkundige. Wat nu voorligt betreft een tamelijk disparate verzameling anekdotes, over Goropius en over anderen, en dat ook nog eens deels gebaseerd op achterhaalde secundaire literatuur.

Consistenter en interpretatiever zijn de hoofdstukken *Denkbeelden* en *Nawerking*, waarin Goropius als taalkundige wordt geïnterpreteerd. Dankzij deze focus wint de biografie hier aan scherpte en diepte. Van Hal schrijft met gezag; hij is dan ook de auteur van *Moedertalen en taalmoeders. Het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen* (Brussel 2010) en *De tuin der talen. Taalstudie en taalcultuur in de Lage Landen, 1450-1750* (Leuven etc. 2013). Hij leidt zijn Goropiusbiografie krachtig in met de opmerking dat het wetenschapshistorici inmiddels niet meer te doen is om de zestiende-eeuwse taalkunde te meten naar moderne wetenschappelijke maatstaven. Onderzoekers zijn nu geïnteresseerd in 'de manieren waarop "kennis" tot stand komt door de tijden heen' (9).

Om duidelijk te maken hoe dankzij Goropius een vroege taalkunde tot stand kwam neemt Van Hal veel ruimte om de principes van de algemene en vergelijkende taalkunde uit te leggen. Zodoende fungeert de moderne taalkunde in deze biografie als referentiekader bij het interpreteren van Goropius' taalkundige activiteiten. Dat is begrijpelijk, en de cultuurhistoricus leert hiervan veel, maar hij mist ook een en ander. Wat ontbreekt, is uitleg over het zestiende-eeuwse geleerde referentiekader waaraan Goropius' taalkundige activiteiten eveneens getoetst moeten worden. Een breder geïnformeerde cultuurhistorische benadering had antwoorden kunnen geven op vragen als: Wat was het wetenschappelijke zelfbeeld van Goropius? Waarom publiceerde Goropius zijn taalkundige theorieën in een chorografie (een geschiedkundig georiënteerde plaats- of streekbeschrijving)? En wat was de wetenschappelijke en cultuurpolitieke agenda van het chorografische genre waarbinnen Goropius opereerde?

Van Hal noteert dat Goropius zichzelf identificeerde als 'arts, filosoof en (oud)historicus' (96), niet als taalkundige. Hij brengt dit zelfbeeld echter niet in verband met de opzet van *Origines Antwerpianae*. Het is jammer dat de biografie juist bij het geciteerde zelfbeeld de Latijnse contemporaine terminologie niet vermeldt ['(oud)historicus?']. Het is geen kwestie van

slordigheid, want slordig is Van Hal uitdrukkelijk niet. Het is een kwestie van benadering. Ook vragen over het genre waarbinnen Goropius werkte zijn opvallend afwezig in deze biografie. Van Hal doet zelfs geen poging de Latijnse titel van *Origines Antwerpianae* voor ons te vertalen, en aldus voor ons te duiden. Toch lijkt Goropius een archetypische chorograaf te zijn geweest: hij werkte buiten de academische kaders, hij was als leermeester van het chirurgijns-gilde nauw verbonden met het stadsbestuur, hij had de stad verzocht om een aanstelling tot stadsarts én tot schrijver van een stedenlof, en hij bewierookte de historie van zijn woonplaats in een publicatie die hij met een voorwoord opdroeg aan het stadsbestuur. Van Hals gebrek aan belangstelling voor de paratekst valt in dit verband op. Informatie over de inhoud van Goropius' voorwoord blijkt ondergebracht in de paragraaf 'Carrière als Antwerps arts'. Van Hal vertelt niet of er in het stadsarchief al dan niet iets is te vinden over een beloning van stadswege voor de publieke loyaliteitsbetuiging van Goropius (waarschijnlijk niet), zodat we niets lezen over de positieve dan wel negatieve reactie van het stadsbestuur op Goropius' boek en opdracht. Het functioneren van wetenschap in de vroegmoderne samenleving is ook een vraag die wetenschapshistorici van vandaag de dag bezighoudt. Een antwoord op die vraag verschaft inzicht in de motivatie van de auteur en in de premissen van het genre waarin hij werkzaam is, in dit geval de chorografie.

In een chorografie werd de lokale geschiedenis niet alleen beschreven, maar ook geprezen. De ene chorograaf bewees de eerbiedwaardigheid van de plaatselijke historie op basis van archiefonderzoek, de andere op basis van archeologisch onderzoek, Goropius zocht het in het taalkundig onderzoek: het gaat steeds om variaties binnen een patroon. Goropius' chorografische motivatie helpt zijn gedram op het Nederlands als wereldoertaal te verklaren. Taalkunde op zich vormde geen motivatie om te publiceren, de taalkunde als zelfstandige discipline was immers nog niet bedacht, ook niet door Goropius. De motor van zijn etymologische experiment was de stedenlof. Wat heel interessant blijft, hoe terecht Van Hals herwaardering van Goropius' verdiensten als taalkundige pionier ook is, is de onmiskenbaar sceptische reactie van Goropius' tijdgenoten. Zelfs Goropius' uitgever Christoffel Plantijn liet zich sceptisch uit over de *Origines Antwerpianae*. Plantijn drukte het boek toch, omdat hij Goropius een vriendendienst was verschuldigd, en omdat deze uitgever drommels goed begreep dat een buitennissig boek gegarandeerd voor reuring zou zorgen, en dus voor geld in het laatje. Er waren veel meer chorografen actief. Ook die auteurs trachtten de lezer met een of ander bescheidenheidstopos inzake hun zogenaamde 'geneuzel' gunstig te stemmen. Die auteurs lukte dat wél: chorografen genoten doorgaans collegiaal respect in geleerde kringen. Dat was niet het geval bij Goropius: die werd meteen afgerost. Vond men dat Goropius zich met zijn taalkunde buiten het zestiende-eeuwse wetenschappelijke paradigma had geplaatst? Of waren

het Goropius' theoretische gladstrijkerij en redactionele gemakzucht die niet werden gepikt door de tijdgenoten? Misschien is dat stof voor een vervolg op *Brabants arts en taalfanaat*, met Goropius als de anti-held van de humanistische wetenschap en literatuur.

Sandra Langereis, Amsterdam

Ann Coenen, *Carriers of Growth?: International Trade and Economic Development in the Austrian Netherlands* (Library of Economic History 6; Leiden, Boston: Brill, 2015, xvii + 318 pp., ISBN 978 90 04 27259 0).

This book considers the effects of international trade on the economy of the Austrian Netherlands or southern Low Countries in the second half of the eighteenth century. Much of the historiography on the topic of international trade has centered on Great Britain and there has been considerable debate on the extent of the impact of international trade on the English economy. Many economic historians have tackled the question whether trade fuelled the Industrial Revolution and the subsequent quickening pace of economic development. The experiences of the economy and trade of that other region which was the first to go through the phase of industrialization on the continent, the Austrian Netherlands, dealt with in this book provide a welcome change of perspective. Most of the work of Belgian authors, often writing in Dutch and French, has not really been picked up in the international debate. Coenen convinces the reader that one should not only reconstruct balances of trade but also pay attention to those with an interest in commerce, the so-called stakeholders: central and local governments, producers of both raw materials and finished goods, retailers, and the final consumers, and to their often divergent interests. Commercial policy was guided by the particular political economy of the Austrian Netherlands and the result of both diverging local interests and the decisions made by the commercial powers in the surrounding countries. Coenen's work ties in with the current debate on the role of the state in eighteenth-century economic development: international trade policy and how it materialized and affected eighteenth-century trade is the central issue of this book.

Carriers of Growth rests on strong empirical foundations. It draws on the archives of the customs office (part of the Finance Council): the registers of the Austrian Netherlands' customs bureaus which quantify the annual import, export and transit volumes of more than 3,000 types of commodities for the period 1759-1791 (Relevé Général); the tariff books which provide insight in the changes in commercial tariff structure; a large collection of petitions and requests related to commerce sent to the Finance Council; and correspondence and memoirs of high-ranking officials and other interested parties. The very existence of this documentation already demonstrates the central government in Brussels strong interest in international trade; the government deemed it necessary to quantify in- and outflows of commodities. The entire database

of customs statistics is conveniently available in open-access form; this is a very valuable trove which allows new avenues of research to be pursued by both economic historians interested in the macro-economics of commerce and those who want to focus on particular and diverse commodities such as sugar, linen, paintings, and even scraps of wool (<http://dx.doi.org/10.6084/m9.figshare.1430026>).

The above-mentioned framework of the study and its sources are presented in Part 1. In Part 2 the Austrian Netherlands' balance of trade is reconstructed: the region had a small deficit on its balance of trade but this was subject to considerable variation which could even turn into a surplus. Gradually, the balance of trade worsened with imports outgrowing exports (amply compensated by a surplus on the region's balance of payments). The volume of trade grows, the import of finished goods declines and more and more raw materials are imported which indicates a process of import substitution. Key imports were wine, wool, cotton and coffee; linen was the major export commodity. The true value of the book is not this reconstruction of the balance of trade but its attention to chronological and sectorial dynamics.

Part 3 takes up the challenge of explaining the different performances of the various sectors of the Austrian Netherlands' economy at the product level (salt, textiles, colonial commodities, coal and grain are the case studies). Here Coenen zooms in on the importation and exportation of the above commodity categories, the changes which the underlying sectors experienced as the result of trade, and the role of governmental commercial policies at length (perhaps the long chapter on textiles could have been split up). The chapters in this part of the book supplies the reader with many gems; to name but one, an entire industry developed around the importation of wool leftovers to produce a cheap cloth. These detailed case studies do show that it pays off to consider the sectorial meso-level: strategies of import substitution can be discerned from tariff-setting and the granting of patents and monopolies, the government often favored local manufacturers over local resource producers. Coenen provides tables per sector which list the types of petitions, who submitted them and whether they were granted or not. Stakeholders in strategic interests and with political clout could almost always count on a favorable treatment of their requests. This reveals a consultative central government which was prepared to listen to stakeholder demands. The requests themselves could have been mined more thoroughly for the discourse and semantics used to describe the 'effects of trade' though.

Part 4 deals with the transit trade, that other keystone of mercantilist commercial policy. Given the geographical centrality of the Low Countries within Europe, it is telling that transit trade was especially important during wars. The Low Countries, for example, profited from the war between France, Great Britain and the Dutch Republic in 1777-1783. However, high internal

transportation costs and tolls demanded by local governments strongly affected the transit trade and determined that only particular goods were included in the transit trade mix.

The conclusions summarize the key findings of the book. The Habsburg government pursued a rather active customs policy aimed at monitoring trade flows and import substitution; there was less interest in export-driven growth. The government was constrained in its policy by the problems with local governments, its weak position in European politics, and the constant need to decide between the often divergent interests of stakeholders. The central government made use of a wide range of policy instruments: import and export duties, bans and restrictions, and patents and monopolies for entrepreneurs and merchants. Ad-hoc and specific customs exceptions went hand in glove with general rules. The analysis of the commercial in- and out-flows reveals the particularities of the economy of the Austrian Netherlands in the second half of the eighteenth century: growing home demand was key, the region was largely self-sufficient in its nutritional and energy needs, import substitution led to a shift in imports from finished goods to raw materials. Trade achieved an impressive growth rate (a mean 5% per annum) and had an important role to play in the region's homespun growth present in both traditional and new sectors.

In the end, the study remains inescapably stuck in a chicken-or-the-egg dilemma: did trade fuel economic development or vice versa? This is the result of the somewhat vague research question on 'the effects of international trade'. What the book does demonstrate is precisely the differential effects on different sectors generated by exposure to long-distance trade. Given this diversity it is perhaps impossible to evaluate the effects of trade on the economy. I believe a more pronounced use of international trade theory could at least have rendered 'the effects' more clearly. For example, pages 61 to 65 present the author's ongoing research on the revealed comparative advantages in commerce of different sectors of the Austrian Netherlands. While a more thorough description of this theory of international trade should have been present in these pages for the non-expert reader, it shows that the integration of international trade theory is a fruitful approach. Coenen could have done more with the available information on the (relative) prices of commodities (both from the Posthumus series and those provided in the sources used for this study) and factor inputs (the low wages in the linen sector, for example), the applied customs tariffs, and the imported and exported quantities. These numbers could then be compared with the abundant English data. Perhaps it was even possible to quantitatively test the effect of tariffs, bans and monopolies on traded volumes over time, given that the data cover more than thirty years. An approach embedded in international trade theory would have allowed the author to be more specific about the impact of policies and trade volumes on the welfare, wages, prices and success/failures of particular sectors

and those people active within them which is precisely what international trade theory is about.

In conclusion, *Carriers of Growth* will surely serve as a source of inspiration for economic historians, a result of the richness of its data on the underexplored case of the eighteenth-century Austrian Netherlands and of the many angles covered by this book.

Jeroen Puttevils, Centre for Urban History, University of Antwerp &
Research Foundation Flanders

Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestijnse pioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2015, 252 pp., ISBN 978 90 8704 497 8).

Heldenmoed, solidariteit, verraad. Drie klassieke ingrediënten voor een verhaal over het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog die aan bod komen in Hans Schippers' geschiedenis van de Westerweelgroep. Voeg daar nog een non-conformistische held aan toe die niet vies is van de vrije liefde en Joodse jongeren die vastbesloten zijn aan de bezetter te ontkomen en alle elementen voor een spannend boek zijn aanwezig. Helaas mankeert het in *De Westerweelgroep en de Palestijnse pioniers* aan een heldere rode draad en aan een consequent toegepaste analytische insteek om deze geschiedenis volledig tot haar recht te laten komen.

De Westerweelgroep bestond uit een vijftiental Joodse en niet-Joodse kernleden, die erin slaagden 250 tot 275 Joodse jongeren in veiligheid te brengen via onderduik en ontsnappingsroutes naar Frankrijk en Spanje. Die laatsten waren veelal Duitse en Oostenrijkse adolescenten die zich eind jaren dertig in Nederland aan verschillende land- en tuinbouwschoolachtige opleidingen voorbereidden op emigratie naar Palestina. Als de Palestijnse pioniers zich in de zomer van 1942 moeten melden voor transport 'naar het Oosten', besluiten velen van hen onder te duiken. Joop Westerweel, die via zijn werk bij Kees Boekes pedagogisch experiment De Werkplaats in de jaren dertig connecties heeft met enkele pioniers, schiet te hulp. Na de eerste onderduikactie ontstaat een netwerk dat ook andere pioniers probeert te onttrekken aan de deportatie. Daarbij komen behalve het verkennen en organiseren van 'gewone' ontsnappingsroutes en onderduikplaatsen in binnen- en buitenland soms spectaculaire acties kijken waarbij jongeren uit Westerbork ontsnappen of met valse papieren dienst nemen bij de *Organisation Todt* in Frankrijk. Het werk was natuurlijk niet zonder risico's: door infiltraties in opdracht van de *Sicherheitspolizei* en eigen onvoorzichtigheden worden verschillende leden van de groep aangehouden. Joop Westerweel zelf loopt in maart 1944 tegen de lamp als hij twee meisjes over de Nederlands-Belgische grens probeert te loodsen. Enkele maanden later wordt hij na een verblijf in concentratiekamp Vught gefusilleerd.

Schippers' boek past in een traditie van vooral descriptieve geschiedschrijving over het verzet, gericht op de reconstructie van verzetsnetwerken en vooral hun activiteiten. De auteur is mateloos gefascineerd door de groep en laat zich vooral daardoor leiden. Dat betekent niet dat het boek een hagiografie is geworden: Schippers blijft kritisch over

hoofdpersoon Joop Westerweel (die vlak voor zijn arrestatie door zijn vele werkzaamheden eigenlijk niet meer geschikt was voor het uitvoeren van grote operaties) en over sommige pioniers (die vooral in Frankrijk bij vlagen roekeloos handelden, soms met ernstige gevolgen). Fascinatie is natuurlijk een prima uitgangspunt voor een historisch werk, maar problematisch is dat Schippers pas achteraf meer analytische vragen lijkt te hebben geformuleerd. Hij beschrijft minutieus de activiteiten, achtergrond en individuele lotgevallen van de groep, maar gaat daarin vaak te ver, waardoor de lezer in een kluwen van personages en gebeurtenissen de draad kwijt raakt. Dit is waarschijnlijk deels te wijten aan het gebruikte bronnenmateriaal, dat vooral bestaat uit verklaringen van leden van de Westerweelgroep uit de jaren vijftig en langere interviews afgenomen tijdens de jaren tachtig en negentig. Die bronnen geven volgens Schippers 'een goed feitelijk beeld van de gebeurtenissen waarbij de groepsleden betrokken waren'. Het lijkt erop dat de auteur daar te dichtbij heeft willen blijven, met als resultaat dat hij te veel vertelt en te weinig analyseert.

In de conclusie probeert Schippers uit het descriptieve te breken, onder andere door aansluiting te zoeken bij theorieën over verschillende types hulpverleners op basis van hun motivatie (bijvoorbeeld vriendschappelijke verbondenheid met Joden, medeleven of religieus-ideologische overwegingen). Helaas komen de analytische vragen pas helemaal op het eind, nadat de lezer zich eerst door een soms moeilijk te volgen verhaal heeft geworsteld. Schippers' conclusies over het non-conformisme van de groep, de op de gedeelde socialistische overtuigingen van de Joodse en niet-Joodse leden terug te voeren goede onderlinge verhoudingen, het gebrek aan professionaliteit, de rol van pacifisme en genderverhoudingen komen daardoor niet zo goed uit de verf. Ze vormen meer een nawoord dan de kern van het verhaal. Een structuur die meer op deze kwesties was gericht had het boek wellicht toegankelijker gemaakt.

Schippers komt desalniettemin tot interessante conclusies. De belangrijkste is zijn idee dat zowel de Palestinapioniers als de leden van de Westerweelgroep linksradicale buitenbeentjes waren in de Nederlandse samenleving. Dit dreef hen om zich in te zetten voor de ontsnapping van (mede)pioniers. Deze verklaring voor de activiteiten is overtuigend, des te meer omdat ze in het hele boek steeds terugkomt. De pioniers leefden in afgeschermden gemeenschappen in voorbereiding op de *alijah* en stonden door hun zionistische opvattingen en soms strenge religiositeit aan de rand van de Nederlandse samenleving. Ook Joop Westerweel was, behalve een innemende en enthousiaste man die nog wel eens de buitenechtelijke liefde opzocht, door zijn christelijk-pacifistische idealen en betrokkenheid bij de onderwijsvernieuwingen van Kees Boeke niet bepaald doorsnee. Omdat veel leden van de Westerweelgroep door hun afwijkende politieke en religieuze ideeën weinig ophadden met het staatsgezag, waren ze wellicht eerder geneigd regels te overtreden dan de gemiddelde burger.

Jammer is dat deze conclusie nauwelijks gecontextualiseerd wordt door vergelijkingen te maken met de samenstelling van andere verzetsgroepen en/of voorbeelden uit andere landen. Daardoor blijft het onduidelijk in hoeverre de Westerweelgroep, zoals Schippers in zijn inleiding opmerkt, ‘uniek’ was door de samenwerking tussen Joden en niet-Joden met verschillende sociale en politieke profielen. Een kijkje over de grenzen (bijvoorbeeld in Bob Moores *Survivors: Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe* (Oxford 2010)) en een dosis *common sense* doen alvast vermoeden dat samenwerking tussen Joden en niet-Joden bij hulp aan onderduiken en ontsnappingsroutes bepaald niet uitzonderlijk en zelfs noodzakelijk was.

Uiteindelijk zijn de zwakke punten van dit boek (te nauwgezette reconstructie van de feiten, een weinig analytische benadering en gebrek aan een internationaal kader) kwalen waaraan meer publicaties over verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog lijden. Voor de eerlijkheid moeten we opmerken dat die publicaties vaak geen academisch publiek viseren, wat mogelijk voor *De Westerweelgroep en de Palestijnapioniers* ook het geval is. De (verdere) professionalisering van de geschiedschrijving van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft recent een nieuwe impuls gekregen door een onderzoeksprogramma aan het NIOD (‘Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945’). Het is belangrijk om dat proces door te zetten en op het grote publiek gerichte publicaties mee te nemen in deze ontwikkeling. Schippers’ studie van de Westerweelgroep etaleert voorzichtige ambities in die richting, maar maakt de verwachtingen niet helemaal waar.

Jan Julia Zurné, CEGESOMA/UGent

Bert Oomen, *Ze bouwen daarginds een concentratiekamp. Over morele dilemma's, moed, angst en onmacht van gewone burgers, die plotseling geconfronteerd worden met een Duits concentratiekamp in hun dorp* ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2014, 222 pp., ISBN 9789086801589).

Sinds 2012, na de publicatie van *'Wij weten niets van hun lot'*, van de Leidse historicus Bart van der Boom, woedt er een breed, soms ook fel, debat over de houding van de Nederlandse 'omstanders', alsook het Joodse slachtoffer zelf, bij de Shoah. In het kielzog hiervan verscheen ook *Leven naast het kamp*, een studie van ondergetekende naar de rol en houding van de burens van Kamp Vught – de Vughtenaren dus. Dit werk paste in een breder, internationaal debat over de manier waarop omstanders reageerden op de nabijheid van plekken van naziterreur, zoals getto's, kampen, executieplaatsen en moordfabrieken. Sommige inwoners uit Vught lazen *Leven naast het kamp* echter als een aanklacht tegen hun ouders, of voorouders; een van die inwoners is Bert Oomen, een net na de oorlog, in het dorp geboren ingenieur.

Voor het schrijven van zijn boek, *Ze bouwen daarginds een concentratiekamp*, dat mede werd gefinancierd door de gemeente Vught, noemt hij drie motieven. Allereerst vindt Oomen dat de Vughtse kampgeschiedenis 'veel aanknopingspunten' biedt voor het doen van een soort moreel appèl ('een morele vorming'), als een antidotum tegen de in zijn ogen 'toenemende onzekerheid en vertwijfeling [...] extreme overvloed en armoede [...] (en) amorele bankiers en speculanten' (14). Ten tweede wil de auteur de morele worsteling van de oorlogsgeneratie, maar vooral die van zijn eigen moeder, beter begrijpen. Zij maakte als inwoner van het dorp de oorlog en het kamp mee en worstelde nadien met haar geweten: 'Mijn moeder vertelde me dat ze ooit de kans had gehad om een Joodse vrouw hierbij te helpen, maar dat ze het toen niet had aangedurfd' (207). De derde – en belangrijkste – reden voor het ontstaan van dit boek is zijn boosheid ('erg boos') (13) over *Leven naast het kamp*. In dit boek zou er volgens Oomen een 'moreel oordeel' zijn geveld over de inwoners van 'zijn' dorp, 'dat niet alleen foutief is, maar in de geschiedschrijving überhaupt niet thuis hoort' (179). Deze Vughtenaren, 'onder wie dus ook mijn ouders [...] zouden hun bezwaren tegen het kamp mede hebben laten varen omdat ze flink van het kamp geprofitteerd zouden hebben' (13).

Als reactie hierop introduceert de auteur een alternatieve stelling, een contradictoire combinatie van structure/agency argumenten – die merendeels chronologisch is opgebouwd en verspreid over drie secties. Volgens hem was 'niemand onverschillig' (208), maar stonden inwoners machteloos ten opzichte van een zogenaamd allesoverheersende bezetter. Tegelijkertijd benadrukt hij

dat ze toch verzet, vooral ‘lijdelijk’ verzet, boden en, in de geest van Loe de Jong’s these, ‘eensgezind’ (151) waren in hun afwijzing van de bezetter en het kamp. Bovendien, zo impliceert Oomen, deden ‘echte Vughtenaren’ (156) niet aan collaboratie. Met deze sterk revisionistische stelling tracht hij, vrij geïnspireerd op het boek *‘Wij weten niets van hun lot’*, een zogeheten reconstructie te geven van de Vughtenaren en hun indertijd heersende gedachten.

Deze argumentatie overtuigt om grofweg vier redenen niet. Ten eerste moeten er serieuze bedenkingen worden geuit over zowel de methodiek als het bronnenapparaat van de auteur. Hij erkent ‘geen historicus’ (210) te zijn, maar is wel erg vrijmoedig omgegaan met de minimale eisen en de te volgen codes van dit genre. Een voorbeeld hiervan is dat hij aan het begin van zijn betoog erkent dat ‘er te weinig bronnen zijn om te kunnen zeggen hoe de inwoners echt over het kamp dachten’ (14-15), maar dit weerhoudt hem er niet van om aan allerlei ‘speculaties’ (15, 203) te doen. Hij doet bijvoorbeeld (zeer) vergaande uitspraken over de economische ontwikkeling en werkloosheidscijfers van het dorp (62), de stemming onder de bevolking (75), en de reactie van inwoners op kerkelijke protesten (88), zonder dat hij hiervoor voldoende empirisch bewijs aanlevert ondanks de legio voetnoten. Deze onderzoeksmethodiek lijdt verder onder een gebrek aan systematisch, laat staan vernieuwend, (primaire) bronnenonderzoek. In zijn boek heeft de auteur veel gebruik gemaakt van bestaande secundaire literatuur, waarin relatief weinig (nieuwe) informatie staat over zijn centrale vraagstelling: wat was de exacte stemming binnen het dorp? In plaats daarvan citeert hij met enige regelmaat Van der Booms werk om de stemming elders in het land te peilen, ook met de suggestie dat dit voor Vught zou (kunnen) gelden, hoewel overtuigend bewijsmateriaal hiervoor uitblijft.

Een nog serieuzer, en dit is het tweede, probleem is dat Oomen hierbij niet altijd de gepaste, soms broodnodige, bronnenkritiek toepast. Dit probleem uit zich bijvoorbeeld bij de selectieve manier waarop de auteur lastige, maar potentieel zeer bruikbare, bronnen als memoires, naoorlogse interviews en dagboeken – waarvan er overigens niet veel bekend zijn – heeft gebruikt. Selectief gebruik van bronnen en vormen van bias komen ook naar voren bij de manier waarop hij het belangrijke, maar volgens sommigen (C. Morina, ‘The “Bystander” in Recent Dutch Historiography’, *German History* 32:1 (2014) 101-111) controversiële, werk van Van der Boom heeft aangewend. De kritiek op dit boek, geuit door zowel historici (Gans, Cohen, et cetera) als niet-historici (De Swaan, Meershoek), is door de auteur buiten beschouwing gelaten. Mede hierdoor, en door de eerder geconstateerde problemen, komt hij tot conclusies als: ‘Het onderzoek [...] van Van der Boom (over het kennisniveau van Nederlanders over de Holocaust, B.V.D.) bevestig(t) het beeld dat ik zelf in gesprekken met mijn moeder en met dorpsgenoten die de bezetting nog hebben meegemaakt, hierover heb gekregen’ (158).

Ten derde schetst de auteur een vaak onjuist of op zijn zachtst gezegd weinig gebalanceerd beeld van *Leven naast het kamp*. Met grote regelmaat citeert

hij tekstonderdelen uit dit werk zonder daarbij de juiste of volledige context te geven en laat hij haast stelselmatig belangrijke nuanceringen weg. Ook is het jammer dat hij bepaalde conclusies of denkgargumenten bijna consequent uitlegt als een vorm van kritiek – ‘negatieve inkleuring’ (191), zonder dat dit de bedoeling is geweest of als zodanig redelijkerwijs moet worden vermoed. Zo kan de lezer de indruk krijgen dat *Leven naast het kamp* zou betogen dat ‘de’ Vughtenaar voornamelijk, zo niet uitsluitend, opportunistisch, meegaand, geldbelust, of onverschillig handelde. Tevens doet de auteur voor alsof ‘echte Vughtenaren’ geen misdaden zouden hebben gepleegd (het tegendeel is waar) en dat ‘Joodse Vughtenaren geen naam krijgen’ (opnieuw incorrect). Hiermee wordt een onzuiver beeld geschetst van de basisgedachten van deze studie.

Ook wil hij doen voorkomen alsof ondergetekende de (belangrijke) rol van de kerkelijke autoriteiten heeft genegeerd (21). In werkelijkheid komt die rol wel degelijk in *Leven naast het kamp* ter sprake, maar is die wellicht minder groot dan gewenst. De reden hiervoor is niet dat dit onderdeel over het hoofd is gezien, maar dat de kerkelijke autoriteiten, bisdom en parochie, voor inzage in hun dossiers geen toestemming gaven, zoals in dit boek ook expliciet staat vermeld. De auteur lijkt evenmin gebruik te hebben gemaakt van die kerkelijke bronnen getuige zijn voetnoten. Definitief uitsluitel over de exacte rol van clerici bij Kamp Vught is er dus (nog) niet. Ook op dit punt is de bijdrage van Oomen van weinig toegevoegde waarde.

De vierde reden waarom zijn boek onvoldoende overtuigt is dat de auteur (te) selectief is omgegaan met historische feiten die intussen bekend zijn. Onwelgevallige of gevoelige dossiers, zoals de soms nauwe banden tussen Vughtenaren en de ss-elite, onder wie de kampcommandant(en) zelf, verraad, misdaden, de internering van Vughtenaren in het naoorlogse Kamp Vught, de Bijzondere Rechtspleging, alsook de naoorlogse zuivering, laat de auteur deels of volledig weg. Een voorbeeld hiervan is de weinig subtiel en gedistantieerde wijze waarop Oomen bepaalde historische figuren, zoals de lokale burgemeester, in zijn boek beschrijft – of juist achterhoudt. Na de oorlog kwam op het functioneren van deze gezagsdrager vanuit verschillende maatschappelijke geledingen, waaronder het georganiseerde verzet, stevige kritiek. In hun ogen had hij tijdens de bezetting te zwak opgetreden of te weinig gedaan voor het verzet. De burgemeester werd uiteindelijk niet strafrechtelijk vervolgd of ontslagen, maar vertrok zelf naar ’s-Hertogenbosch.

Deze belangrijke episode, die overigens de nodige inzichten had kunnen bieden in zowel de dilemma’s van deze burgemeester alsook de onderlinge verhoudingen binnen het door het kamp verdeeld geraakte dorp, had een prominentere plek verdiend. Het ontbreken daarvan roept allerlei problematische vragen op en werpt ook een sterk revisionistische schaduw over dit boek, te meer daar het mede werd gefinancierd door de gemeente Vught.

Femke Deen, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand. Amsterdam 'Moorddam' (1566-1578)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2012; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 280 pp., ISBN 978 90 8964 705 4).

De handelseditie van het proefschrift van Femke Deen past in een rijke traditie van studies over de publieke opinie in de vroegmoderne tijd, met het werk van Jürgen Habermas uit 1962 als historiografisch ijkpunt. Habermas is weliswaar een belangrijke bron van inspiratie geweest voor dit type onderzoek, maar zijn boek heeft ook veel weerstand opgeroepen. Er is onder andere kritiek op de definiëring van het begrip 'public sphere' (te statisch), op de periodisering (te vroeg of te laat) en op de sociale – burgerlijke – focus (te exclusief). Deen stelt terecht dat vooral het begrip 'publieke sfeer' dermate geërodeerd is, dat het beter is om voor een specifieke context, alternatieve, meer dynamische, begrippen te kiezen. Zij introduceert daarom het begrip 'publiek debat' dat vooral het informele, heterogene en toevallige karakter van opinievorming benadrukt. Een belangrijke vraag in dit boek is hoe de aard van dit publieke debat tot een groter politiek bewustzijn heeft geleid. Daartoe onderzocht ze het samenspel tussen gebeurtenissen, politieke besluitvorming, overheidscommunicatie, de rol van oppositionele media en meningsvormingsprocessen bij burgers. De veelvormigheid van het publieke debat wordt door Deen als een 'partituur van stemmen' (een mooie metafoor) aangeduid.

De historische casus is Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand, toegespitst op de jaren 1566-1578. In deze periode ontwikkelde de stad zich van een standvastige katholieke enclave tot een protestants en opstandig bolwerk. Het boek is opgebouwd aan de hand van een chronologisch-thematische structuur. Tegen de achtergrond van vier gemarkeerde perioden wordt de ontwikkeling van het publieke debat ontrafeld: 1566-1567 (van Smeekschrift tot de komst van het Spaanse leger); 1567-1572 (het repressieve bewind van Alva); 1572-1576 (het begin van de gewapende opstand); 1567-1578 (de Vredesonderhandelingen en de Alteratie). De keuze voor juist deze perioden komt voort uit de doelstelling van Deen om de 'wisselende machtsverhoudingen en het effect van die veranderingen op het publieke debat' te onderzoeken (24). Deen komt tot de conclusie dat vooral in de periode 1566-1567 en 1572-1578 de condities gunstig waren voor een open publiek debat. Tussen 1567-1572 beheerste het katholieke stadsbestuur het debat.

Om zicht te krijgen op het publieke debat worden per periode de interactie tussen verschillende actoren, communicatievormen en media onder de loep genomen. We krijgen zodoende zicht op een complex samenspel van geschreven, mondeling overgedragen en gedrukte genres zoals plakaten, publieke afkondigingen, processies, petities, pamfletten, rederijkerstoneel, brieven, liedjes en geruchten. Deen laat zien dat deze ogenschijnlijk heel verschillende vormen van communicatie in elkaar overlopen, op elkaar reageren en uiteindelijk allemaal hetzelfde doel hadden: de bevolking te beïnvloeden.

Waar het in deze periode in Amsterdam om draait, is de globale strijd tussen de katholiek gezinde en absolutistisch georiënteerde stedelijke overheid en de Oranjegezinde, protestants georiënteerde maar religieus tolerante oppositie. Door de hele periode heen gebruikten alle partijen het argument dat hun activiteiten bedoeld waren om de harmonie en stedelijke eenheid te bewaken of te bevorderen. Ondanks deze tweespalt hechtte Amsterdam belang aan haar stedelijke autonomie. Dit laatste druiste per definitie in tegen de Spaanse centraliseringspolitiek. Vooral na de komst van Alva in 1567 begon de afkeer van de wrede machthebber de interne tweestrijd te overvleugelen. Tot in 1572 bleek de stedelijke overheid in staat om de bevolking te disciplineren en het publieke debat, onder andere door censuur, te smoren. Er ontstond echter een klimaat waarin de publieke opinie zich langzaam maar zeker tegen de Spanjaarden keerde. Aan deze periode van repressie en strenge en publieke straffen heeft de stad (en dit boek) de bijnaam ‘moorddam’ te danken.

Een belangrijke bevinding van deze studie is dat in de onderzochte decennia, uitgezonderd de jaren 1567-1572, de stedelijke overheid haar greep op de politieke communicatie verloor en het debat steeds meer op straat en in andere informele circuits werd gevoerd. Tevergeefs probeerde de overheid door keuren en repressie de oppositie de mond te snoeren. Vooral de oncontroleerbaarheid van de informele nieuwsvoorziening en opinievorming in deze periode is sterk inzichtelijk gemaakt. Factoren die daarbij een rol speelden waren bijvoorbeeld het open karakter van een handelsstad als Amsterdam waar allerlei nieuws via informele circuits (kooplieden, boeren, ambachtslieden, geestelijken et cetera) vrijelijk circuleerde. Verder waren er orale vormen van communicatie zoals liedjes en geruchten die even effectief als ongrijpbaar waren. Niet alleen konden zo ook ongeletterden aan het debat deelnemen, ook liedjes – denk aan de geuzenliederen – konden gemakkelijk aangepast worden aan de omstandigheden en politieke voorkeur. Na 1572 waren vooral geruchten, al dan niet bewust verspreid, een belangrijk instrument in de propagandaoorlog. De invloed van deze geruchten werd nog eens versterkt door de interactie met handgeschreven (brieven) en gedrukte (pamfletten) media.

Een moeilijk te controleren fenomeen was het feit dat bepaalde communicatievormen een andere, voor de overheid onvermoede, functie

konden krijgen. Petities bijvoorbeeld, waren aanvankelijk bedoeld als politiek communicatiemiddel tussen de burgers en de stedelijke overheid, maar werden steeds vaker – gedrukt dan wel geschreven – als opiniërend of propaganderend medium gebruikt. Bovendien werd opiniërend drukwerk zoals pamfletten, liedjes, petitie's en brieven, vaak illegaal en anoniem geproduceerd en op publieke plaatsen door irreguliere verkopers zoals omlopers en liedjeszangers verkocht. Daarnaast diende dit drukwerk niet alleen een ideologisch, maar ook een commercieel doel, wat de brede verspreiding alleen maar bevorderde. Desalniettemin komt Deen tot de intrigerende conclusie dat drukwerk helemaal niet zo'n belangrijke rol speelde in het meningsvormingsproces in deze periode; pamfletten en andere vormen van drukwerk representeerden vooral reeds gevestigde meningen. Handgeschreven media en mondelinge geruchtenstromen waren veel directer betrokken bij het proces van meningsvorming.

De betekenis van dit rijke en goed geschreven boek ligt dus niet zozeer in nieuwe inzichten in de politieke ontwikkelingen in het Amsterdam van voor de Alteratie en evenmin in een conceptuele bijdrage aan het Habermas debat. Het vernieuwende en onthullende is vooral te vinden in de minutieuze, onconventionele en inzichtelijke analyse van de werking van het publieke debat en de invloed daarvan op de politieke besluitvorming. Deze aanpak verdient zeker navolging voor latere perioden.

Jeroen Salman, Universiteit Utrecht